

De plaats van het MKB in economisch onderzoek

Prof. Dr. A. R. Thurik

1 Inleiding

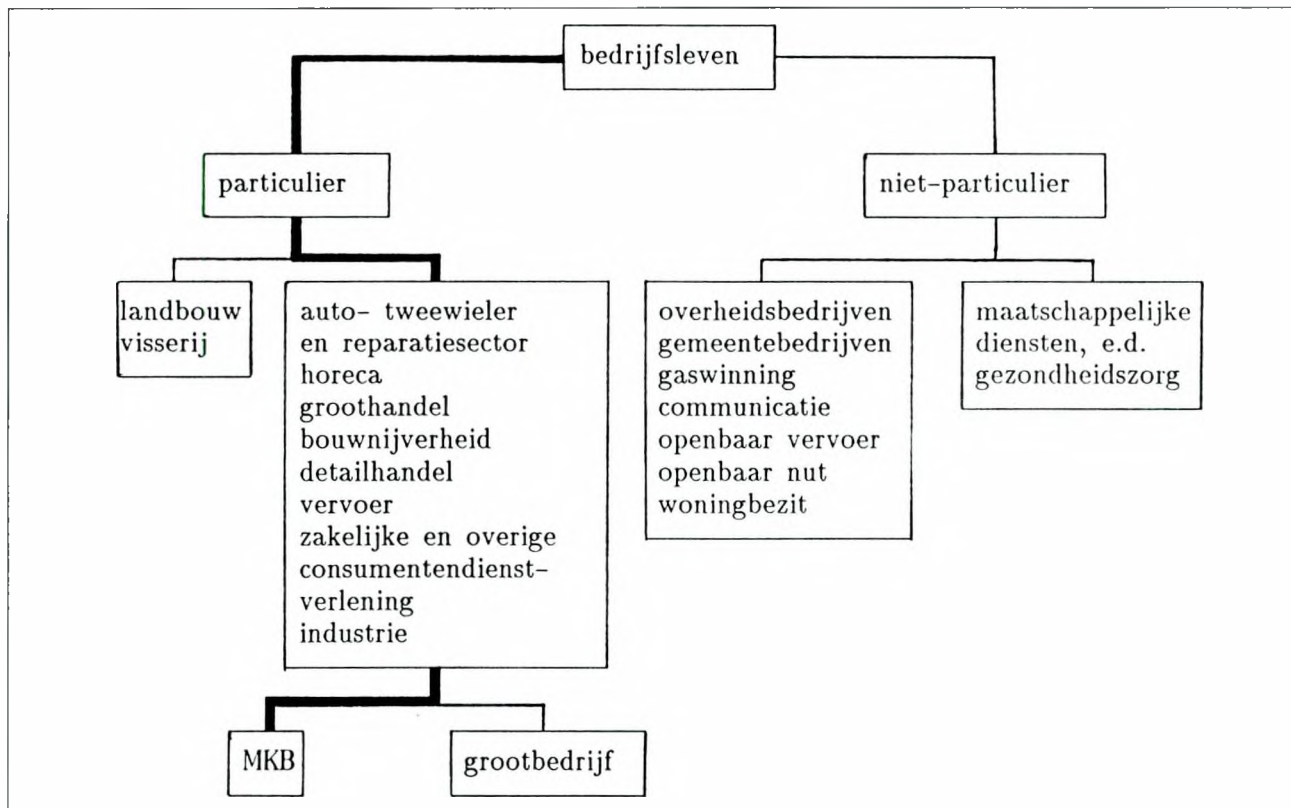
Weinig bedrijven kunnen zich verheugen in een ruime belangstelling van de kant van de media bij fusie of splitsing, bij belangrijke exportorders, bij onmin in de directieburelen, enzovoort. Weinig bedrijven hebben een plaats veroverd op Beursplein 5 of in Amsterdam Zuid-oost.¹ Het zijn door-gaans de grote bedrijven die wij bij naam en toenaam kennen. De overgrote meerderheid van de bedrijven is echter klein. Toch denken wij in termen van grote bedrijven, niet alleen op het niveau van krant en televisie, maar ook op dat van de economische literatuur. Zo'n tien jaar geleden had het onderzoek ten behoeve van het kleine bedrijfsleven dan ook geen wetenschappelijke traditie in de zin van tijdschriften en symposia van hoog niveau, onderzoeknetwerken, enzovoort. Er was ook geen groot verlangen een dergelijke wetenschappelijke traditie op te bouwen.

Een mogelijke oorzaak is het gebrek aan potentie voor interessante externe financiering van onderzoek vanuit grote ondernemingen met het daarmee samenhangend prestige. In de jaren tachtig heeft het kleine bedrijfsleven een groeiende aandacht gekregen van politiek en journalistiek. Dit is niet alleen vanwege zijn veelomvattendheid en veelzijdigheid, maar ook vanwege de verwachtingen omtrent zijn rol in vernieuwing, groei en werkgelegenheid. Deze internationale trend heeft ook een wetenschappelijke component gekregen. Op het laatste congres van de 'European Association for Research in Industrial Economics' (EARIE) in september 1989 in Budapest (!) was een aparte small-business sessie ingericht. In het recent door Kluwer uitgebrachte tijdschrift 'Small Business Economics: An International Journal' wordt gestreefd naar een hoge wetenschappelijke kwaliteit. De verwachting is dat dit tijdschrift en het

netwerk van onderzoekers dat zich hierbij betrokken voelt een grote rol zal spelen bij het ontwikkelen van een wetenschappelijke traditie in het onderzoek van het kleine bedrijfsleven. In de eerste nummers van 'Small Business Economics: An International Journal' hebben zich verschillende auteurs aangediend die hun visie uiteen zetten op wat small business economics dan wel zou zijn.² Ook in Nederland zijn enige publikaties verschenen waarin min of meer expliciet met deze vraag wordt geworsteld.³ De in 'Small Business Economics: An International Journal' tot nu toe afgedrukte 'geloofsbrieven' geven het volgende beeld van wat men zich wel van small business economics voorstelt. Het bestudeert de exploitatie van kleine bedrijven, de rol van de ondernemer, de groei en de in- en uitstroom van kleine bedrijven en de rol van kleine bedrijven op markten. Het richt zich niet op belangenbehartiging en gaat niet uit van rigide indelingen in klein, midden en groot, maar richt zich op met grootte verband houdende wetmatigheden. Ik ga deze aspiraties hier niet samenvatten. Nog meer bijdragen worden verwacht en tot nu ben ikzelf één van diegenen die een duit in het zakje heeft gedaan. Wel wil ik in de tekst hieronder op enige aspecten van het maatschappelijk belang van het kleine bedrijfsleven wijzen. Deze aspecten vormen wellicht een aanvulling of verdere specificatie van de hierboven genoemde research-agenda. De lezers van dit Maandblad, die voor een groot deel zelf met het kleine bedrijfsleven te maken hebben, zullen bemerken dat er hieronder slechts een greep is gedaan uit vele maatschappelijke aspecten.⁴

Prof. Dr. A. R. Thurik is hoofd van de afdeling fundamenteel onderzoek van het Economisch Instituut voor het midden- en kleinbedrijf en hoogleraar Economie van het MKB aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Figuur 1: Plaatsbepaling van het midden- en kleinbedrijf

2 Enige cijfers

Het kleine bedrijfsleven wordt in Nederland hardnekkig aangeduid met midden- en kleinbedrijf of MKB. Ik wil starten met de onvermijdelijke definitie van het midden- en kleinbedrijf die in statistische en beschrijvende overzichten opgeld doet. Het midden- en kleinbedrijf omvat *geen* overheids- of semi-overheidstaken, omvat *niet* de sectoren landbouw/visserij en delfstofwinning en omvat *geen* ondernemingen met meer dan 100 werkzame personen.

Wat er dan overblijft noemen wij in Nederland het midden- en kleinbedrijf ofwel kortweg het MKB. Deze plaatsbepaling van het MKB is grafisch weergegeven in figuur 1, welke veel wordt gebruikt in EIM-publikaties.⁵ Het MKB is veelomvattend en veelzijdig. Veelomvattend, want het omvat 446.000 ondernemingen, terwijl er in de landbouw/visserij 110.000 ondernemingen zijn en terwijl er slechts 3000 bedrijven zijn met meer

dan 100 werkzame personen. Deze 446.000 MKB ondernemingen bieden werk aan 1.693.000 mensen, waarvan 350.000 zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden⁶ terwijl de totale toegevoegde waarde 103 miljard gulden⁷ bedraagt. Op zich zeggen deze cijfers nog niet veel, echter in percentages uitgedrukt van de totale particuliere sector exclusief landbouw/visserij en delfstoffen komen we op 99,3% van het aantal ondernemingen, 60,3% van het aantal werkenden en 34% van de totale toegevoegde waarde. Zie tabel 1. Ook is het MKB veelzijdig. Wij kunnen de particuliere sector exclusief landbouw/visserij en delfstofwinning grofweg verdelen in acht sectoren.

In tabel 2 ziet men het aandeel MKB per deelsector en daarbij nog eens het aandeel van de deelsectoren in de totale werkgelegenheid. Dat het MKB veel omvat en ook nog heterogeen is, is uiteraard een direct gevolg van het ruime en weinig inhoudelijke van de zogenaamde officiële statistische definitie.

Tabel 1: Het MKB in 1988: algemene cijfers

		in % van de totale particuliere sector*
aantal ondernemingen	446.000	99,3
arbeidsvolume (in arbeidsjaren)	1.693.000	60,3
aantal zelfstandigen inclusief gezinsleden	350.000	
bijdrage netto nationaal inkomen (factorkosten)	f 103,2 miljard	34,0

Bron: RMK-EIM publikatie 'Het Midden- en Kleinbedrijf in de nationale economie', uitgave 1988.

* exclusief landbouw, visserij en delfstofwinning.

3 Enige aspecten

Het maatschappelijk belang van het MKB blijkt direct uit de getoonde figuur en de getoonde tabellen. Er zijn echter enige aspecten die minder kwantitatief van aard zijn en die ook minder direct in het oog springen. Ik onderscheid aspecten die samenhangen met werkgelegenheid, aspecten die samenhangen met het functioneren van markten en sociaal-economische aspecten.

3.1 Werkgelegenheidsaspecten

Ik wil vier aspecten noemen die samenhangen met werkgelegenheid: een structureel aspect, een ruimtelijk aspect, een conjunctureel aspect en een kwalitatief aspect:

1 er is al gewezen op de grote bijdrage van het MKB aan de werkgelegenheid. Deze laat zich mede verklaren door het feit dat het MKB sterk vertegenwoordigd is in sectoren die een lage arbeidsproductiviteit hebben zoals detailhandel, horeca, reparatie, bouw enzovoort.⁸ Deze grote bijdrage laat zich ook verklaren door het schaafeffect in de arbeidsproductiviteit, ofwel het feit dat kleinere bedrijven meer arbeid nodig hebben dan grotere om eenzelfde hoeveelheid van een bepaald produkt te maken. Dit schaafeffect is nog niet voor alle sectoren in voldoende mate vastgesteld.⁹ Er zijn theoretische aanwijzingen en ook veel empirische¹⁰ dat het in zijn algemeenheid in de dienstverlening opgaat. Mocht het in zijn alge-

Tabel 2: Het MKB in 1988: werkgelegenheid in %

deelsector	aandeel MKB in de totale werkgelegen- heid per deelsector	aandeel deelsec- tor in de totale werkgelegenheid van de particu- liere sector*	aandeel deel- sector in de totale werk- gelegenheid van het MKB
auto-, tweewieler- en reparatiesector	97,7	3,1	5,0
horeca	86,6	4,0	5,7
groothandel	76,5	10,9	13,8
bouwnijverheid	75,0	11,1	13,8
detailhandel	69,6	13,2	15,3
vervoer	60,5	6,3	6,3
zakelijke en overige consumentendienstverlening	60,1	19,6	19,5
industrie	39,0	31,8	20,6
totaal	60,3	100,0	100,0

Bron: RMK-EIM publikatie 'Het Midden- en Kleinbedrijf in de nationale economie', uitgave 1988.

* exclusief landbouw, visserij en delfstofwinning.

meenheid waar zijn dat kleine bedrijven meer arbeid nodig hebben dan grote om een zelfde type produkt te maken door 'economies of scale' of 'economies of scope', dan is de logische vraag hoe zij dit compenseren, om tot concurrerende prijzen te komen. Voor een efficiënter gebruik van kapitaal zijn geen aanwijzingen en het hanteren van lage winstmarges zou leiden tot uitstoot, hetgeen niet waargenomen wordt. De voorlopige en voorzichtige conclusie moet dan zijn dat de meting van het eindprodukt onvoordelig uitvalt voor kleinere bedrijven. Service en flexibiliteit zijn onvoldoende meegewaardeerd en dus is er een onderschatting van de mogelijkheid hogere winstmarges te zetten;¹¹

2 voor sectoren als reparatie, detailhandel, horeca, overige consumentendiensten, en in mindere mate bouw en vervoer, is er een goede ruimtelijke spreiding van, zeg maar, vestigingspunten essentieel.¹² Door de grote bijdrage van het MKB in deze sectoren zien we dat het MKB een belangrijke rol speelt in de werkgelegenheidsvoorziening buiten de gerenommeerde centra met hoge industriële of dienstverlenende activiteit;¹³

3 een derde aspect heeft te maken met het verschijnsel 'labour hoarding'. Er is geen goed Nederlands woord voor. Letterlijk betekent het zoiets als 'hamsteren van arbeid'. De afzet van bedrijven kan in de tijd gezien sterk fluctueren. Het is vaak niet mogelijk om de produktie-omvang mee te laten fluctueren en het is vaak ook niet nodig. Men kan een voorraad aanhouden of op bestelling produceren. Dit gebeurt bij industriële activiteiten. Bij activiteiten van meer dienstverlenende aard waarbij produktie en consumptie als het ware samenvallen is dit niet mogelijk. Toch zien we dat ook hier sprake is van zogenaamde procyclische produktiviteit, dat wil zeggen dat, wanneer de afzet daalt, ook de arbeidsproduktiviteit daalt omdat ondernemers hun arbeid hamsteren, terwijl bij stijgende afzet arbeidsproduktiviteit stijgt omdat ondernemers terughoudend zijn arbeid aan te trekken. In beide gevallen spreken wij van 'labour hoarding', hoewel het hamsteren als zodanig eigenlijk slechts bij dalende afzet kan optreden. In de literatuur worden enige oorzaken genoemd voor de aanpassingstraagheden van outputfluctuaties naar

inputniveaus.¹⁴ Deze hebben te maken met het voorkomen van wettelijke bepalingen, transactiekosten van 'hiring and firing', opleidingskosten, schade aan reputatie binnen en buiten de onderneming, technische en organisatorische beperkingen, onzekerheid over afzetperspectieven en het imperfect functioneren van de arbeidsmarkt. Er zijn goede gronden te noemen waarom traagheden over het algemeen belangrijker zijn voor kleine dan voor grote ondernemingen. Bijvoorbeeld, sollicitatie-, ontslag- of opleidingskosten zullen relatief belangrijker zijn voor kleine dan voor grote ondernemingen. De wat persoonlijker en directer verhouding tussen eigenaar en personeel bij kleine ondernemingen kan leiden tot een hoge mate van aanpassingstraagheid. Onzekerheid over afzet en arbeidsmarkt zal bij kleine bedrijven grosso modo groter zijn dan bij grote bedrijven en dit zal ook leiden tot voorzichtigheid. Er zijn echter ook tegenkrachten.¹⁵ Een en ander leidt tot een stabiliserende rol van het MKB bij conjunctuurfluctuaties¹⁶: bij conjuncturele teruggang houdt het MKB meer werkgelegenheid vast dan het grootbedrijf en bij conjunctureel herstel groeit de werkgelegenheid bij het MKB minder dan bij het grootbedrijf. Wij zijn van plan deze hypothese uitvoerig te toetsen¹⁷ en met name ook mogelijke asymmetrieën op te sporen: is er verschil in traagheid bij teruggang in conjunctuur ten opzichte van herstel?¹⁸

4 een vierde aspect van werkgelegenheid heeft te maken met het type arbeid, zeg maar de kenmerken van de beroepsbevolking. Er is natuurlijk een sterk sectoreffect aanwezig, maar wanneer wij hiervoor corrigeren dan blijken kleine organisaties toch wel behoefte te hebben aan een ander type arbeid dan grote. Ten eerste is er natuurlijk het feit dat één op de zes van het aantal werkenden in het MKB zelfstandig is.¹⁹ Daarnaast speelt een rol dat er in het MKB vaak minder carrièrekansen zijn, een interne arbeidsmarkt ontbreekt, en er vaak meer taken per persoon worden uitgeoefend, hetgeen ertoe leidt dat er relatief veel jongeren, minder specialisten, minder hooggeschoolden, maar ook minder laaggeschoolden werken.²⁰ Het feit dat vooral bij zeer kleine bedrijven, gezinsleden een relatief grote inbreng hebben leidt ertoe dat daar relatief veel vrouwen of

parttimers werken.²¹ En tenslotte leidt de produkt- of procesgerichtheid tot relatief weinig administratief of stafpersoneel.²²

3.2 Marktaspecten

Na de werkgelegenheidsaspecten wil ik aandacht schenken aan de marktaspecten. Deze groep aspecten bestaat uit samenhangen met het functioneren van markten. Ik onderscheid een functioneel, een ruimtelijk, een verticaal vernieuwings- en een horizontaal aspect. Zeker bij deze tweede groep aspecten moet er gewerkt worden met grove redeneringen, aangezien sector-specifieke kenmerken aanzienlijk kunnen zijn:

1 één van de functies van het voorkomen van het MKB op markten is gelegen in het feit dat het per definitie bestaat uit kleine productie-eenheden. Dit is niet alleen een uitstekende bedding voor maatwerk, unica en gedifferentieerde producten in kleine series, maar ook voor specialistische koppelingen van dienstverlenende en industriële activiteiten²³ of voor onverwachte samenwerking tussen verschillende sectoren.²⁴ Deze veelzijdigheid en beweeglijkheid die tot uiting komt in een functionele spreiding van produkten of diensten is complementair aan de meer gestandaardiseerde grootschaligheid waarin grote bedrijven kunnen excelleren. De verwachting is dat door een toenemende complexiteit van het productie- en dienstenproces en een verdere individualisering van consumentenpreferenties, beide gedragingen door een hoog welvaartsniveau, deze complementariteitsfunctie niet aan belang zal inboeten;

2 naast het aspect van functionele spreiding is er het aspect van de ruimtelijke spreiding. Het MKB heeft een belangrijke taak in het op peil houden van een goed voorzieningenniveau in ruimtelijke zin. In sectoren waarin ruimtelijke spreiding van vestigingsplaatsen van belang is, dus vaak aan het eind van de produktiekolom, is het MKB goed vertegenwoordigd. Uit tabel 2 zien wij dat ongeveer 40% van de totale MKB-produktie opgebracht wordt in SBI-bedrijfstak 6 (handel, horeca, reparatie). Een onderdeel van hun produkt is bereikbaarheid. Deze kan alleen geboden worden wanneer er met vele kleine productie-eenheden wordt gewerkt. Deze eenheden ontwikkelen zich

dan ook doorgaans als zelfstandige ondernemingen;

3 in de verticale marktordening speelt het MKB een belangrijke rol. Zoals al gezegd, door zijn grote vertegenwoordiging hoog in de produktiekolom maar ook door het bestaan van netwerken van toelevering en uitbesteding lager in de kolom. Waar de afzetmarkten van grote industriële bedrijven vaak oninteressant zijn voor kleine bedrijven, bestaat er een symbiose aan de kant van hun inkoopmarkt op het gebied van intermediaire leveranciers. Het lijkt erop dat flexibiliteit die gevraagd wordt van de bedrijfsvoering door gesegmenteerde of veranderende vraag, in de eerste plaats wordt nagestreefd door middel van een grotere aandacht voor kernactiviteiten en produktie op kleinere schaal. Flexibele toelevering kan dan gewaarborgd worden door vormen van 'subcontracting'. Dit is het leveren op specificatie met het doel hetzij specialistische kennis in te kopen, hetzij bezettingsgraadproblemen door te schuiven lager de bedrijfskolom in.²⁵ Aldus ontstaan duurzame netwerkstructuren waarin het MKB een grote rol speelt. Uiteraard varieert op dit gebied de mate van zelfstandigheid sterk. Niet alleen kan het aantal klanten en hun belang per toeleverancier sterk verschillen. Ook kunnen coöperatieve vormen ontstaan waarvoor de basis kan variëren van een 'meedenk'-structuur tot financiële deelneming. Er is een tekort aan inzicht in de rol en mogelijkheden van het kleine bedrijf in Nederland bij de bestaande en de te verwachten verticale marktordening.²⁶ Bij de beschrijving van de Europese situatie wordt vaak snel verwezen naar de Noordamerikaanse met zijn waaievormige en de Japanse met zijn voorheen trapsgewijze en in de toekomst wellicht multipolaire ordening.²⁷ Dit tekort aan inzicht kan belemmerend werken, aangezien hier in Europa in het licht van de verwachte verruiming van het handelsverkeer een herordening verwacht mag worden;

4 bij het vernieuwingsaspect van markten wordt aan het MKB een belangrijke rol toebedacht. Er is veel onderzoek verricht naar de rol van het kleinere bedrijf bij het tot stand komen van innovaties, zowel radicale als relatieve, zowel op het gebied van produkten als op dat van processen en diensten. Dit onderzoek ging vaak samen met

onderzoek naar de verspreidingsmechanismen van innovaties, het zogenaamde diffusieproces.²⁸

De vraag naar zulk onderzoek is sterk gestimuleerd door de stagnerende economische groei, de vrees voor een diffusieproces dat ondenkbaar is voor innovators en de hoge verwachtingen betreffende de rol van starters en dus ook van kleine bedrijven. Dit vele onderzoek lijkt soms nogal fragmentarisch en anekdotisch van aard. Echter de diffusie van onderzoeksplannen en -resultaten zelf heeft meegeholpen aan de soms geestdriftige herwaardering van ondernemerschap in Nederland na 1980. Mode en dus media hebben er zich nu enigszins van afgekeerd. De rust lijkt nu weergekeerd. De ondernemer is geen zondebok meer, de kleine starter wordt niet meer platgeknuffeld en de kleine stopper wordt niet meer doodgezwegen.

Het serieuze innovatie- en diffusie-onderzoek kan nu beginnen. Toch blijft de overtuiging dat kleine en vooral startende ondernemingen een grote rol spelen bij vernieuwing, groei en dus ook werkgelegenheidscreatie.²⁹ Het lijkt erop dat het MKB niet zozeer een rol speelt bij basisinnovaties maar eerder bij toepassings-, aanpassings-, verbeterings-, combinatie- of toeleveringsinnovaties. Visie, tijd en een zekere rust, samenhangend met een minimale ondernemingsgrootte en wellicht ook met een situatie van onvolledige mededinging³⁰ lijken een goede voedingsbodem voor onderzoek naar en de ontwikkeling van basistechnologieën. Inspanningen op dit terrein kunnen voortkomen uit een bewuste neiging tot risicospreiding binnen de onderneming of tot toetredingsbelemmering. De experimenteercapaciteit van het MKB komt ten volle tot zijn recht in een volgende fase wanneer het in groten getale kan deelnemen aan een proefondervindelijk proces van economische selectie.³¹ Dit proces speelt zich af op verschillende niveaus. Ten eerste zijn daar individuele ondernemers met hun verbeelding, eigengereidheid en doortastendheid, niet belast met de traagheid van en de verantwoordelijkheid voor een grote onderneming.³² Mededingings- en informatie-onvolkomenheden spelen wellicht ook een rol. Na een eerste schifting zullen winstgevende bedrijven groeien en niet winstge-

vende terugvallen en wellicht uitvallen. Zijn er verschillen tussen winstgevende en niet-winstgevende bedrijven wat betreft produkt of gebruikte technologie dan veranderen dus de operationele karakteristieken van een producentenmarkt. Daarenboven zal er een zeker rationeel heroriëntatieproces zijn per bedrijf in de richting van winstgevende produkten en technieken. Voorts is het mogelijk dat er per ondernemer meer ondernemingen tegelijk of volgtijdelijk aan dit kansproces deelnemen. Dit alles wordt versterkt door een aanpassing van toelever- en vraagcondities bij nieuwe produkten of technieken. Dit evolutionair proces komt op gang, mede dankzij een sterke risicospreiding over ondernemingen. Naast de vernieuwingsfunctie van het MKB voor markten mag ook de instandhoudingsfunctie³³ niet onvernoemd blijven.³⁴ Voor deze instandhoudingsfunctie zijn argumenten te noemen vanuit de 'labour hoarding'-hoek, de volhardingshypothese maar ook vanuit de aanpassings- en vernieuwingshoek.³⁵ Hieruit blijkt ook het belang van het benoemen van een levenscyclus van sectoren of liever bedrijfsgroepen daarin. In eerder onderzoek is dit ook naar voren gekomen.³⁶ Het levenscyclusconcept is uiteraard niets meer dan de geaggregeerde duiding van de uitkomsten van een achterliggend, al of niet gespecificeerd, evolutionair proces. Wij hebben plannen om uitvoerige modelmatige analyses te verrichten op de relatie tussen winstgevendheid, werkgelegenheid, produktiviteit enzovoort enerzijds en de mogelijk met de levenscyclus samenhangende effecten zoals innovatie, monopolie, imitatie, stabilisatie, differentiatie, capaciteitsbenutting enzovoort anderzijds;

5 wat betreft de marktordening in horizontale zin kunnen diverse elementen genoemd worden. Ten eerste de relatief geringe bijdrage van het MKB aan export: 14% van de afzet van het MKB ontstaat door export, terwijl 51% van de afzet van het grootbedrijf door export ontstaat.³⁷ Grosso modo hebben kleine bedrijven kleinere afzetgebieden dan grote bedrijven. Nog afgezien van het feit dat export zijn eigen belemmeringen oproept, komen kleine bedrijven dus minder snel in een exportsituatie.³⁸ En dan nog heeft Nederland als kleine open economie door historische en geografische

gegevens een sterk ontwikkelde groothandels- en transportfunctie, met name geconcentreerd op de omliggende landen. Gezien het grote aandeel van het MKB in beide sectoren en de al eerder gesuggereerde relatie tussen bedrijfs-grootte en reikwijdte, moet men verwachten dat het exportaandeel van het MKB in andere landen flink lager ligt.³⁹

Een tweede element is het functioneren van markten met behulp van zwarte of informele circuits. In zijn algemeenheid zal een toenemende schaalgrootte belemmerend werken bij het zich onttrekken aan reguliere fiscale en regelgevende circuits. Daarentegen staat dat een toenemende schaalgrootte de inspiratie en de middelen zal vergroten om fiscale en regelgevende circuits zoveel mogelijk te gebruiken.

Een derde element heeft betrekking op prijsvorming. Er is een lange academische traditie opgebouwd met interessante empirische uitwaaieringen in de 'industrial economics'⁴⁰. Met name de relatie tussen marktstructuur en 'performance', gewoonlijk weergegeven door een of andere maat voor winstgevendheid, heeft erg veel academische activiteit naar zich toegetrokken.⁴¹

Het empirisch vaststellen van de relatie tussen winstgevendheid en het niveau van concentratie heeft zeker in de USA onderzoekers in beweging gebracht aangezien hier een inhoudelijk argument te onderbouwen zou zijn voor anti-trust politiek. De gedachte is dat een hoge mate van concentratie monopolie-effecten met zich meebrengt en dus een hoge prijs. Noodzakelijk hiervoor is wel dat er toetredingsbelemmeringen zijn en dat er geen of nauwelijks sprake is van productdifferentiatie, ofwel dat er sprake is van één afgescheiden markt. Naarmate er minder toetredingsbelemmeringen zijn en minder sprake is van één markt zal het prijseffect van het niveau van concentratie minder worden. De gemiddelde schaal van kleine ondernemingen of hun aandeel in de totale markt zal dus een rol moeten spelen in de relatie tussen prijs en concentratie. Immers, het is in veel gevallen aannemelijk dat toetreding eenvoudiger wordt naarmate de schaal kleiner is en dat juist kleine ondernemingen zich richten op

restmarkten, deelmarkten, nieuwe markten of op een samenwerkingsvorm met grote ondernemingen.⁴² In dit licht kan het kleine bedrijf ook een rol spelen om verdergaande concentratie, of de daarmee samenhangende prijseffecten, te frustureren.

Ik heb uitvoerig stilgestaan bij verschillende aspecten van de rol van kleine bedrijven bij het functioneren van markten. Aan deze aspecten is binnen wat wij in Nederland 'meso-economie' noemen zeer weinig aandacht geschonken. Er zijn vele ideeën die op verdere toetsing wachten en er is ook een grote hoeveelheid data voorhanden. Voorts heeft dit aggregatieniveau zeer aantrekkelijke kanten voor onderzoek en onderwijs dat er niet het specifieke in zit van individuele observaties en ook niet het abstracte van macrogetallen. Wat voorts naar voren komt uit de hierboven gegeven bespreking van de rol van het MKB op markten is de symbiose met het grootbedrijf. Natuurlijk wordt er veel slag geleverd tussen grote en kleine bedrijven; natuurlijk hebben wij het drama zien voltrekken van de uitstoot van kleine vestigingen en ondernemingen uit de detailhandel. Leidraad in verder onderzoek moet zijn het tegelijkertijd beschouwen van klein- en grootbedrijf, waarbij de gedachte van complementariteit overheerst.⁴³ Deze complementariteit speelt niet alleen een rol bij de verklaring van verticale structuren, maar ook bij de verklaring van dynamische processen.

3.3 Sociaal-economische aspecten

De derde groep aspecten waar ik kort aandacht aan wil schenken zijn de sociaal-economische. Voor de oorlog was er een duidelijk beeld. De middenstand werd gezien als drager van maatschappelijke waarden, als stabiliserende factor in een toch al stabiele situatie: aan de ene zijde de bezittende families en aan de andere zijde de werkende loonarbeiders en daartussen de zelfstandige ondernemers en beroepsbeoefenaren. Het karikatuur van de middenstand als stootkussen tussen kapitaal en arbeid werd in de hand gewerkt door een relatief kleine overheid, een grote zichtbaarheid van de middenstand voor de finale consument⁴⁴ en de toentertijd relatief

recente en enigszins afgesloten industrialisatie- en massificatiebewegingen. Er was ook sprake van een duidelijke middenstandsideologie met sterk defensieve aspecten.⁴⁵ De situatie nu is uiteraard anders. Rumoerige tijden liggen achter ons. Wij geloven niet meer dat 'big business is best' of dat 'small business is beautiful', we geloven het nu allebei. De 'selectieve groei'-tijden, waarin de gedachte overheerste dat de gemeenschap ondernemingsbeslissingen sterk zou moeten beïnvloeden, zijn voorbij.⁴⁶ Het kleine bedrijfsleven is doorgedrongen in vrijwel alle sectoren, in alle lagen van de produktiekolom en op alle intellectuele niveaus. Van fietsenmaker tot softwareadviseur, van rietdakbedekker tot estheticienne, van aardoliehandelaar tot toeleverende computer-aided matrijzenbouwer. De grote scheuringen lijken voorbij en het MKB is er zeer heterogeen uit tevoorschijn gekomen. Het MKB heeft het druk met zichzelf en dat uit zich in een afwezigheid van politiek bewustzijn. Hoeveel kamerleden komen er voort uit het kleine bedrijfsleven? Het is ook moeilijk voor het MKB om een goed politiek onderdak te vinden. Aan de ene kant wil het niet tornen aan de bestaande orde, beducht als het is voor een al te frivole en trouweloze werking van het marktmechanisme en aan de andere kant is het tuk op deregulering. Dit dualisme vindt men ook terug in het theoretisch economisch denken over de rol van het ondernemerschap: als strevend naar het herstellen van evenwicht in een meer of minder actieve rol⁴⁷ of als strevend naar het verstoren van evenwichten.^{48,49} De combinatie van behoudendheid en oog voor verandering loopt zelfs door tot de grote onderzoeksinstellingen ten behoeve van het MKB in Nederland: het EIM en het CIMK. Beide hebben kans gezien hun naam te veranderen met behoud van de daarvoor gebruikte afkorting.⁵⁰ Het complementaire van het MKB aan het grootbedrijf uit zich ook in een toeloop naar ondernemersorganisaties die traditioneel meer op vertegenwoordiging van grote dan wel kleine bedrijven waren gericht. De alomtegenwoordigheid van het MKB zou borg moeten staan voor een significante en reële invloed op het overheidsbeleid. Het lijkt mij echter verre van eenvoudig concreet te zijn bij het tot uitdrukking brengen van de rol van het kleine bedrijfsleven bij

een poging het overheidsbeleid te endogeniseren. Het MKB is toch meer een stille kracht.⁵¹

4 Besluit

Tot zo ver de tour d'horizon langs enige aspecten die naar mijn gevoel niet direct in het oog springen wanneer men aan het kleine bedrijfsleven denkt. Ik heb niet geprobeerd de sterke en zwakke punten van het MKB te inventariseren of te speculeren over kansen en bedreigingen. Dit is elders gedaan.⁵² Bovendien ben ik niet volledig geweest. De bespreking van inputfactoren als kapitaal, energie, kennis (via scholing en voorlichting) en technologie en hun betekenis voor het MKB in vergelijking met het grootbedrijf zou daartoe ook nodig zijn.⁵³ Voorts zal ik afblijven van beleidsuggesties. Hierbij verwijs ik naar het recente WRR-rapport⁵⁴ met een intellectueel beschouwende inslag en het EZ-rapport⁵⁵ met een meer direct beleidsmatige inslag.⁵⁶

Literatuur

- Acs, Z. J. and D. B. Audretsch, 1989, Editors' introduction, *Small business economics*, vol. 1, nr. 1, pp. 1-5.
- Baumol, W. J., 1968, Entrepreneurship in economic theory, *American economic review*, vol. 58, pp. 64-71.
- Bergh, Th. J. J. M. van den, J. W. van Elk, B. Nooteboom en W. H. J. Verhoeven, 1986, *Exporterend MKB in industrie en groothandel*, EIM, Zoetermeer.
- Bressand, A. en K. Nicolaidis (eds.), 1989, *Strategic trends in services*, Harper and Row publishers, New York.
- Brock, W. A. en D. S. Evans, 1986, *The economics of small businesses*, Holmes en Meier, New York.
- Brock, W. A. en D. S. Evans, 1989, Small business economics, *Small business economics*, vol. 1, nr. 1, pp. 7-20.
- Contini, B. en R. Revelli, 1989, The relationship between firm growth and labor demand, *Small business economics*, vol. 1, nr. 4, pp. 309-314.
- Cubbin, J. S., 1988, *Market structure and performance: the empirical research*, Harwood academic publishers, Londen.
- Delden, P. van, 1988, Dienstverlenende industrie, *Intermediar*, vol. 24, nr. 36, 9 september, pp. 51, 53, 61.
- Dewall, F. A. von, C. W. Kroezen, R. J. Schmidt en C. Valk, 1985, *De relatie tussen grote en kleine bedrijven in de industrie*, NMB, Amsterdam.
- Docter, H. J. en C. T. M. Stokman, 1987, *Diffusie van innovaties: met kennis meer kans*, EIM, Zoetermeer.
- Elfring, T., 1988, *Service employment in advanced economies: a comparative analysis of its implications for economic growth*, Rijksuniversiteit Groningen.

- Gelderman, C. J. en P. S. H. Leeflang, 1986, Marketing van diensten, *Maandblad voor accountancy en bedrijfshuishoudkunde*, vol. 60, nr. 6, pp. 237-257.
- Ginneken, C. C. P. M. van, 1985, *Wie werken er in het MKB?*, EIM, Zoetermeer.
- Ginneken, C. C. P. M. van, 1986, *Kwaliteit van arbeid in groot en klein*, EIM, Zoetermeer.
- Hébert, R. F. en A. N. Link, 1989, In search of the meaning of entrepreneurship, *Small business economics*, vol. 1, nr. 1, pp. 39-49.
- Hofer, Ch. W. en W. R. Sandberg, 1987, Improving new venture performance: some guideline for success, *American journal of small business*, vol. 12, nr. 1, pp. 11-25.
- Kamien, M. J. en N. L. Schwartz, 1984, *Market structure and innovation*, Cambridge university press.
- Kleijweg, A. J. M. en A. R. Thurik, 1988, Determinants of aggregate employment: an example of the food retail and the hotel and catering sectors, *Service industries journal*, vol. 8, nr. 1, pp. 91-100.
- Koning, J. de, 1987, *Omvang en oorzaken van labour hoarding* (dissertatie), NEI, Rotterdam.
- Koning, J. de, 1989, Labour hoarding in Dutch manufacturing industry, *De economist*, vol. 137, nr. 2, pp. 155-172.
- Meijer, J. N., R. M. Braaksma en F. W. van Uxem, 1984, *De meewerkende echtgenote in het MKB*, EIM, Zoetermeer.
- Nelson, R. R. en S. G. Winter, 1982, *An evolutionary theory of economic change*, Harvard university press, Cambridge.
- Nooteboom, B., 1984, Innovation, life cycle and the share of independents: cases from retailing, *International small business journal*, vol. 3, nr. 5, pp. 21-33.
- Nooteboom, B., 1985, A mark-up model of retail margins, *Applied economics*, vol. 17, pp. 647-667.
- Nooteboom, B., 1987a, Threshold costs in service industries, *Service industries journal*, vol. 7, nr. 1, pp. 65-76.
- Nooteboom, B., 1987b, Doen en laten van het MKB, in: *Opmaat van het midden- en kleinbedrijf* (deel II, preadviezen), WRR, 's-Gravenhage, pp. 7-45.
- Nooteboom, B., 1987c, *Oude en nieuwe theorie in onderzoek van het MKB*, EIM, Zoetermeer.
- Nooteboom, B., 1987d, Leefwereld en systeem in het midden- en kleinbedrijf, *Filosofie en praktijk*, vol. 8, nr. 3, pp. 128-145.
- Nijssen, A. F. M., 1987a, Plaats en functie van het midden- en kleinbedrijf, in: *Op maat van het midden- en kleinbedrijf* (deel II, preadviezen), WRR, 's-Gravenhage, pp. 49-73.
- Nijssen, A. F. M., 1987b, De industrie, in: *Op maat van het midden- en kleinbedrijf* (deel II, preadviezen), WRR, 's-Gravenhage, pp. 77-113.
- Pompe, J. H., 1980, *De kleine middenstand in Nederland*, Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Poutsma, E. en P. M. van der Staal, 1984, *Automatisering en kleinschaligheid*, EIM/TUD, Zoetermeer/Delft.
- Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, 1989, *Nieuwe financieringsvormen en -bronnen voor het midden- en kleinbedrijf*, 's-Gravenhage.
- Ritzen, J. M. M. en A. P. Ros, 1988, Wir weg, kous af? *ESB*, 27 juli, pp. 705-708.
- Rogers, E. M., 1983, *Diffusion of innovations*, Free press, New York.
- Sato, Y., 1988, *Entrepreneurial network in Japan*, 15th International small business conference, Helsinki, Finland.
- Scherer, F. M., 1980, *Industrial market structure and economic performance*, Houghton Mifflin, Boston.
- Schumpeter, J. A., 1950, *Capitalism, socialism and democracy*, Harper and Row, New York.
- Scott, H., A. Gibb, J. Lewis and T. Faulkner, 1985, *Small firms growth and development*, Gower, Aldershot.
- Thurik, A. R. en A. J. M. Kleijweg, 1986, Procyclical retail labour productivity, *Bulletin of economic research*, vol. 38, nr. 2, pp. 169-175.
- Thurik, A. R. en W. H. M. van der Hoeven, 1988, *Pricing in Dutch manufacturing: a first empirical investigation into differences between small and large firms*, Research paper 8803, EIM, Zoetermeer.
- Thurik, A. R. en W. H. M. van der Hoeven, 1989, Manufacturing margins: differences between small and large firms, *Economic Letters*, vol. 29, pp. 353-359.
- Thurik, A. R., 1990, Small business economics, a perspective from the Netherlands, *Small business economics*, vol. 2, nr. 1, pp. 15-24.
- Walker, D. A., 1986, Walras's theory of the entrepreneur, *De economist*, vol. 134, nr. 1, pp. 1-24.
- Waterson, M., 1984, *Economic theory of the industry*, Cambridge university press.
- Webbink, A. H., 1985, *Groot en klein in de industrie: een onderzoek naar de groottestructuur en levenscyclus in de Nederlandse industrie*, EIM, Zoetermeer.
- Wolf, P. de, 1987, *Marktconcentratie en de gevolgen voor winstgevendheid en prijzen*, Eburon, Delft.
- Zeelenberg, C., 1986, *Industrial price formation*, Elsevier science publishers, Amsterdam.

Noten

- 1 Geïnspireerd door Brock en Evans (1986, preface).
- 2 Acs en Audretsch (1989), Brock en Evans (1989) en Thurik (1990).
- 3 In 'Op maat van het midden- en kleinbedrijf', 1987, WRR, staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, en 'Ruim baan voor ondernemen', 1987, EZ, 's-Gravenhage, en enige publikaties van Nooteboom, bijvoorbeeld Nooteboom (1987c en 1987d).
- 4 Voorbeelden van aspecten die buiten deze greep zijn gevallen:
 - de zin of onzin van een vermogenmarkt voor kleine bedrijven. Zie RMK (1989);
 - small business en de fiscus;
 - relaties tussen grootte en groei, zie Contini en Revelli (1989).
- 5 Zie bijvoorbeeld 'Economische verkenning Midden- en Kleinbedrijf 1990 en vooruitzichten voor 1991-1994', 1989, EIM, Zoetermeer.
- 6 282.000 zelfstandigen en 68.000 meewerkende gezinsleden.
- 7 Bijdrage netto nationaal inkomen tegen factorkosten.
- 8 zie Elfring (1988) en Bressand en Nicolaïdis (1989).
- 9 Nijssen (1987a), p. 54.
- 10 Nooteboom (1987a en 1987b).

- 11 Zie bijvoorbeeld Thurik en Van der Hoeven (1988), waar in zijn algemeenheid hogere arbeidskosten en hogere winstmarges per eenheid produkt worden weergegeven voor de kleine bedrijven ten opzichte van grotere voor 26 derde digit bedrijfsgroepen in de Nederlandse industrie.
- 12 Zie Gelderman en Leeflang (1986) voor een goede beschrijving van verschillen tussen tastbare goederen en diensten.
- 13 Kleijweg en Thurik (1988).
- 14 Zie De Koning (1987, 1989) en de aldaar genoemde referenties en Thurik en Kleijweg (1986).
- 15 Deze tegenkrachten zouden hun oorzaak kunnen hebben in het feit dat er in het MKB relatief veel parttimers en familieleden werken, dat er sowieso veel verloop is door beperkte carrièrekansen, het voorkomen van weinig specialisten en het grote aandeel jongeren en door het gebruik van zwarte arbeid.
- 16 Nooteboom (1987b), p. 38).
- 17 Dit zal onder andere gebeuren aan de hand van datamateriaal van de Nederlandse industrie en de Franse groot- en detailhandel.
- 18 Het achterblijven van het MKB bij het conjunctureel herstel kan verschillende oorzaken hebben. Ten eerste het weer inzetten van de vastgehouden werkgelegenheid bij conjuncturele teruggang, ten tweede natuurlijk de al genoemde aanpassingstraagheden die waarschijnlijk sterker zullen zijn bij het MKB, ten derde krapte op de arbeids(deel)markt waar het MKB geringere carrièrekansen kan bieden, ten vierde geringere toegang tot kapitaal- en informatiemarkten. Zie ook Nooteboom (1987b). Zie echter Brock en Evans (1989) p. 16 voor een andere mening.
- 19 Zie Thurik (1989) voor een discussie ten aanzien van de gedachte of werkgevers principieel andere kenmerken hebben dan werknemers.
- 20 Van Ginneken (1985).
- 21 Meijer, Braaksma en Van Uxem (1984).
- 22 Zie voorts Van Ginneken (1986) of Poutsma en Van der Staal (1984) voor de invloed van technologie op de kwalitatieve aspecten van arbeid.
- 23 Zie Van Delden (1988) voor enige moderne voorbeelden.
- 24 Sato (1988).
- 25 Zie Von Dewall et al. (1985) en Nijsen (1987b).
- 26 Op het gebied van toelevering- en uitbestedingsvormen is er behoefte aan inventarisatie en classificatie van zowel bilaterale als multilaterale relaties, aan vergroting van inzicht via case-studies en vergelijkend onderzoek en aan theorievorming voor verklaring en voorspelling.
- 27 Zie Sato (1988). Voorts lijkt het zo dat in Japan de volgende ontwikkelingen zichtbaar worden in de relatie tussen 'subcontractor' en 'parent company': het aantal subcontractors per parent vermindert, terwijl subcontractors voor meer parents werken, subcontractors worden dus onafhankelijker, terwijl er bij hen een zekere specialisatie optreedt (key-component suppliers) met een toenemend gebruik van 'flexible manufacturing techniques'.
- 28 Zie Rogers (1983), Scott et al. (1985) of Docter en Stokman (1987).
- 29 Hofer en Sandberg (1987) zeggen dat '... well over 80% of all new jobs created in the United States between 1960 and 1985 were created by small businesses, and that well over 60% of that total were created by new ventures' (p. 11).
- 30 Hierover wordt verschillend gedacht: zie Schumpeter (1950), Kamien en Schwarz (1984) of Nelson en Winter (1982, part V).
- 31 De traditionele verwijzing is hier uiteraard Nelson en Winter (1982).
- 32 Zie Nooteboom (1987b), p. 36/37 voor een gloedvol betoog.
- 33 Deze instandhoudingsfunctie heeft verschillende aspecten: Kleine ondernemers blijven toetreden, terwijl grotere hun aandacht al weer verleggen, kleine ondernemers volharden in een markt tot voorbij het punt van bedrijfseconomische zinvolheid. Aldus blijven ook produkten, diensten en restpartijen leverbaar. Kleine ondernemers maken ook wel gebruik van afgedankte goederen, employees en locaties, naast de al eerder genoemde afgedankte ideeën en markten. Zie Nooteboom (1987b), p. 33.
- 34 Zie Nooteboom (1984) voor een mooi kwantitatief voorbeeld hoe het stadium in de levenscyclus van een sector het aandeel MKB bepaalt.
- 35 Zie Nooteboom (1987b) p. 43.
- 36 Zie Nooteboom (1985) en Webbink (1985).
- 37 7% van de kleine ondernemingen exporteert, terwijl 58% van de grote exporteert. zie 'MKB in de markt', 1987, Zoetermeer, EIM.
- 38 Zie Van den Bergh et al. (1986).
- 39 Ik heb geen internationale data aangetroffen die de koppeling leggen tussen export en bedrijfsgrootte.
- 40 Zie overzichten in Scherer (1980), Waterson (1984) of Cubbin (1988).
- 41 Zie Cubbin (1988), Zeelenberg (1986), De Wolf (1987) en Thurik en Van der Hoeven (1989) voor Nederland.
- 42 De hypothese dat de relatie tussen prijs en concentratie wordt beïnvloed door het aandeel kleine ondernemingen in een markt – met andere woorden er is een samenspel tussen de boven- en de onderkant van de grootte-klasseverdeling wanneer het gaat om de invloed op prijszetting – is nog onvoldoende empirisch onderzocht.
- 43 Zie Nooteboom (1987b).
- 44 De middenstand was voornamelijk te vinden in de sectoren detailhandel, horeca en ambacht.
- 45 Pompe (1980), p. 79.
- 46 Deze tijden hebben een hele serie (beoogde) regelingen voortgebracht: naast de WIR, de selectieve investeringsregeling, de bijzondere regionale toeslag, de ruimtelijke ordeningstoelage, de grote projecten toeslag, de kleinschaligheidstoelage, en toeslagen verband houdend met het milieu, energie, innovatie, arbeidsplaatsen en structuurverbetering. Zie Ritzen en Ros (1988). Het is interessant te zien dat alleen de kleinschaligheidstoelage nog bestaat. De verwachting is echter dat deze ook verdwijnt ten gunste van een investeringsaftrekregeling.
- 47 Vergelijk Walras als beschreven in Walker (1986). De actieve optie wordt bijvoorbeeld beleden door Kirzner. Zie Hébert en Link (1989). Zie Baumol (1968) voor een minder actieve optie.
- 48 Vergelijk Schumpeter. Zie Hébert en Link (1989) en de daar gegeven referenties.

49 Waarschijnlijk zijn beide inzichten goed toepasbaar, alleen in verschillende fasen van de levenscyclus van een markt.

50 Economisch instituut voor de middenstand (EIM) werd Economisch instituut voor het midden- en kleinbedrijf (EIM). Centraal instituut voor het MKB (CIMK) werd coördinerend instituut voor het MKB (CIMK) en is inmiddels Instituut voor het MKB (IMK).

51 Prof. Van Winden (UvA) besloot, toen hij voor het eerst het gebouw van het EIM bezocht, dat het MKB inderdaad een rol moet spelen bij de door hem beoogde modellering van de endogenisering van het overheidsbeleid. Hij leidde dit toen echter af uit de mooie en ruime huisvesting van deze onderzoekorganisatie van het MKB.

52 Zie bijvoorbeeld *'MKB in de markt'*, 1987, EIM, Zoetermeer of *'Op maat van het MKB'*, 1987, WRR, 's-Gravenhage.

53 Zie ook voetnoot 4.

54 *'Op maat van het MKB'*, 1987, WRR, 's-Gravenhage.

55 *'Ruim baan voor ondernemen'*, 1987, EZ, 's-Gravenhage.

56 Beide rapporten te zamen geven het bespiegelende, vanuit onderzoek op te bouwen beleidsklimaat in Nederland goed weer. Met name de pre-adviezen zouden bijna ongewijzigd als collegedictaat kunnen dienen.

JONGE RA/AA-ACCOUNTANT (of binnenkort afstuderend)

gezocht met ambities voor het midden- of kleinbedrijf, die op korte termijn in nauwe samenwerking met een register-accountant een nieuw accountants /administratie-kantoor in het oosten van het land wil opstarten. Basis inkomen wordt gegarandeerd.

Brief onder nr. MAB-4 richten aan:
Advertentieafdeling MAB,
Sophialaan 1A,
2514 JP 's-Gravenhage.